

Katarzyna Szychta

Historia zapisana w obrazie. Wydarzenia Grudnia '70 z perspektywy twórców nieoficjalnych znaczków i kartek pocztowych z lat osiemdziesiątych XX w.

W grudniu 1980 r., dekadę po tragicznych wydarzeniach na Wybrzeżu, społeczeństwo w końcu mogło oficjalnie uczcić ofiary Grudnia '70. Z tej okazji odsłonięto dwa pomniki – Pomnik Poległych Stoczniovców 1970 w Gdańsku i Pomnik Ofiar Grudnia 1970 w Gdyni. Z pewnością te dwa obiekty są najtrwalszymi symbolami Grudnia '70, ale nie jedynymi. W latach osiemdziesiątych w tzw. drugim obiegu występowały – obok m.in. czasopism i książek – różnorodne drobne druki, na których również zamieszczano odniesienia do Grudnia '70. Wśród nich stosunkowo liczną grupę stanowią znaczki i karty pocztowe.

O tym, jak prężnie rozwijała się działalność podziemnej poczty, świadczą statystyki, które prezentuje Stanisław Remuszko w artykule poświęconym drugoobiegowej filatelistyce, opublikowanym na początku lat dziewięćdziesiątych w „Tygodniku Solidarność”. Autor przypuszcza, że w latach 1982–1989 z inicjatywy różnych grup wydano około 3 tys. rozlicznych emisji znaczków pocztowych (w tym także bloków i pasków), przy średnich nakładach w przedziale od 3 do 5 tys. egzemplarzy. Na tej podstawie szacuje, że łącznie – biorąc pod uwagę również emisje w różnych kolorach – w obiegu mogło być około 50 mln znaczków pocztowych (!)¹.

Już w latach osiemdziesiątych, mimo nielegalnego charakteru tego typu działalności, pojawili się pierwsi podziemni filatelisci oraz pierwsze katalogi podziemnej filatelistyki². Należą do nich m.in. zbiory znaczków pocztowych (i innych wydawnictw) opracowane przez anonim³. Zachwycają sposobem wykonania – to maszynopisy, które uzupełniono reprodukcjami w postaci odbitek fotograficznych⁴. Miało to przełożenie na ceny kata-

¹ S. Remuszko, *Podziemna filatelistyka*, „Tygodnik Solidarność”, 17.01.1992, nr 3, s. 14.

² W 1985 r. ukazał się *Katalog Podziemnej Poczty „Solidarności”* wydany przez Związek Filatelistów Polskich we Francji, w którym uwzględniono wytwory z lat 1982–1984; A. Kobyliński, *Sześć lat podziemnej poczty w Polsce (1982–1988)*, Monachium 1989, s. 9–10; S. Remuszko, *Podziemna filatelistyka...*, s. 14.

³ Dwa egzemplarze, będące zbiorami realizacji z lat 1982–1986, znajdują się w zbiorach Archiwum KK NSZZ „Solidarność”; bez sygnatury. W kolejnych przypisach określane: KZP-I / zbiory Archiwum KK NSZZ „Solidarność” (dla tomu I) i KZP-II / zbiory Archiwum KK NSZZ „Solidarność” (dla tomu II).

⁴ Biorąc pod uwagę sposób opracowania, nie można wykluczyć, że są to katalogi autorstwa Zbigniewa Endzla. Wówczas ich uzupełnieniem byłyby kolejne trzy katalogi znaczków pocztowych z realizacjami emitowanymi do początku 1989 r.; zob. S. Remuszko, *Podziemna filatelistyka...*, s. 14.

logów, które w momencie wydania wynosiły dla pierwszego tomu – 6,5 tys. zł⁵, a dla drugiego tomu – 7,4 tys. zł⁶. Wyliczając kolejne publikacje, nie można pominąć niezwykle bogatego opracowania Anatola Kobylińskiego *Sześć lat podziemnej poczty w Polsce (1982–1988)*⁷, w którym zamieszczono ponad tysiąc reprodukcji. Kolejne, już współczesne wydawnictwa stanowią publikacje Towarzystwa Poczty Podziemnej z wytworami z okresu 1982–1984⁸ oraz 1985 r.⁹ Ich uzupełnieniem są zbiory z realizacjami, które do obiegu wprowadzały poszczególne organizacje, np. Konfederacja Polski Niepodległej¹⁰ czy Ruch Odwaga i Prawda¹¹. Co więcej, dzisiaj, w dobie wszechobecnej cyfryzacji, zdigitalizowane materiały archiwalne są udostępniane nie tylko przez instytucje, lecz także przez prywatnych kolekcjonerów¹². Choć od momentu wprowadzenia do obiegu pierwszych wytworów podziemnej filatelistyki minęły ponad trzy dekady, wciąż katalogi stanowią najpopularniejszy sposób opracowania tej materii – głównie znaczków pocztowych, rzadziej innych materiałów. Często zawierają one nie tylko reprodukcje poszczególnych egzemplarzy, ale również cenne informacje o dacie i nakładzie poszczególnych emisji.

W kontekście omawianego zagadnienia szczególnie wartościowe mogłyby się okazać publikacje, których autorzy – korzystając z podobnych materiałów – nawiązują do innych analogicznych wydarzeń z okresu PRL. Obiecująca wydawała się pozycja *Protesty społeczne w PRL. Droga do wolności na znaczkach pocztowych*¹³, jednak – choć tytuł pozwalał sądzić, że będzie to zbiór wytworów podziemnych twórców – praca zawiera głównie reprodukcje wydawnictw oficjalnych. Ponadto, jest to publikacja o charakterze popularnonaukowym, raczej skierowana do nastoletniego niż dorosłego czytelnika. Wartościowym zestawieniem znaczków pocztowych nawiązujących do wydarzeń z 1956 r. jest przewodnik po wystawie z okazji czterdziestej rocznicy Czerwca '56: *Poznański Czerwiec '56 na znaczkach poczty podziemnej 1982–1989*¹⁴. Ten zbiór – jak przypuszcza autor – stanowi „pełny zestaw tematu”¹⁵. Jednocześnie w opracowaniu – obok podstawowych informacji dotyczących m.in. genezy podziemnej filatelistyki – pojawiają się również

⁵ W przedmowie zamieszczono informację o koszcie wykonania: około 80 zł za stronę, łącznie – 6,5 tys. zł; KZP-I / zbiory Archiwum KK NSZZ „Solidarność”.

⁶ W przedmowie zamieszczono informację o koszcie wykonania: około 95 zł za stronę, łącznie – 7,4 tys. zł; zmiana wyceny wynikała z postępującej inflacji, a w efekcie podwyżek; same materiały fotograficzne podrożały o 20%; KZP-II / zbiory Archiwum KK NSZZ „Solidarność”.

⁷ A. Kobyliński, *Sześć lat podziemnej poczty w Polsce...*

⁸ *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków lata 1982–84*, oprac. Z. Kowalewski, Warszawa 1998. Publikacja udostępniona przez Zbigniewa Kowalewskiego, prezesa Towarzystwa Poczty Podziemnej, w wersji zaktualizowanej w 2017 r.

⁹ *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1985*, oprac. A. Jaworski, Warszawa 2000. Publikacja udostępniona przez Kowalewskiego w wersji zaktualizowanej w 2017 r.

¹⁰ *Katalog znaczków pocztowych Konfederacji Polski Niepodległej 1984–1990*, oprac. A. Znojkiwicz, Warszawa 1990.

¹¹ *Katalog znaczków, kopert i kartek okolicznościowych*, [b. m. r.].

¹² Przykładowo: <http://www.podziemna.republika.pl/index.html> [dostęp: 18.12.2017].

¹³ Z. Glapiak, *Protesty społeczne w PRL. Droga do wolności na znaczkach pocztowych*, Leszno 2007.

¹⁴ H. Brzozowski, *Poznański Czerwiec '56 na znaczkach poczty podziemnej 1982–1989*, Poznań 1996.

¹⁵ *Ibidem*, s. 3.

elementy analizy prezentowanych wydawnictw, np. w zakresie motywów, do których najczęściej odnosili się twórcy¹⁶. Mimo to wciąż jest to publikacja o charakterze popularnonaukowym, pozbawiona pogłębionych rozważań.

Niestety, znaczki i karty pocztowe to grupa materiałów, która nadal nie doczekała się pełnego (o ile to w ogóle możliwe) opracowania, chociaż – w porównaniu z innymi podobnymi wytworami, np. drukami ulotnymi – jest zdecydowanie najchętniej eksplorowana (zwłaszcza przez pasjonatów). W przypadku tych materiałów nieskomplikowane wydaje się datowanie, a także określenie wydawców poszczególnych egzemplarzy. Często te informacje były uzupełnieniem znajdujących się na znaczkach i kartach pocztowych grafik¹⁷, przy czym nie można wykluczyć, że nie są zgodne ze stanem faktycznym. Niekiedy – ze względu na okoliczności powstawania tego typu realizacji – treści na nich zamieszczane były albo przypadkowo pomijane, albo intencjonalnie modyfikowane przez ich twórców¹⁸. Jednocześnie, zarówno w przypadku znaczków, jak i kart pocztowych, problematyczna jest atrybucja – są to realizacje anonimowe, a ustalenie autorów poszczególnych projektów jest możliwe tylko na podstawie relacji świadków¹⁹. Warto mieć na uwadze, że chociaż są to wytwory, które określa się zbiorczo mianem „poczty”, często – ze względu na formę wydawniczą – nie wpisują się one w przyjętą terminologię filatelistyczną. Wiąże się to z koniecznością stosowania uproszczeń w zakresie nazewnictwa poszczególnych egzemplarzy. Te wytwory tworzą niezwykle ciekawy zbiór artefaktów, które nie tylko były sposobem na pozyskanie funduszy na działalność wymierzoną przeciwko władzy, lecz również dodającym otuchy potwierdzeniem, że społeczeństwo nieprzerwalnie walczy o wolność. Nierzadko zamieszczano na nich grafiki odnoszące się do wydarzeń, które nie były obecne w oficjalnych przekazach propagandowych. Można do nich zaliczyć też analizowane w niniejszym artykule realizacje upamiętniające Grudzień '70. Na ich podstawie zostanie podjęta próba zidentyfikowania okoliczności wprowadzania do

¹⁶ *Ibidem*.

¹⁷ W przypadku reprodukowanych w niniejszym artykule egzemplarzy data wydania oraz organ wydający zwykle określone są w oparciu o informacje zamieszczone na grafikach, ewentualnie uzupełniane danymi z cytowanych katalogów.

¹⁸ O tego typu pominięciach i modyfikacjach wspomina Stanisław Głazewski w artykule poświęconym grupie twórców działających w Puławach – pierwsze to nieświadome błędy (np. brak daty), wynikające z niedoświadczenia, drugie to celowe działania (np. niewłaściwe miejsce wydania), które miały zmylić służby specjalne; <http://www.represjonowani.pulawy.pl/historia/item/10-podziemna-poczta-solidarno%C5%9Bci/10-podziemna-poczta-solidarno%C5%9Bci.html?showall=1> [dostęp: 18.12.2017]. Ponadto, niekiedy – jak wskazuje Kobyliński – obok „oficjalnych” podziemnych wydawnictw pojawiały się realizacje pochodzące z nieznanymi źródeł. Prawdopodobnie były to prywatne inicjatywy, a zyski z ich rozpowszechniania trafiały do prywatnej kieszeni. Ze względu na ograniczone możliwości kolportażu – wydaje się to zjawiskiem marginalnym. A. Kobyliński, *Sześć lat podziemnej poczty w Polsce...*, s. 8.

¹⁹ W artykule Głazewskiego nie tylko autorzy projektów, lecz również drukarze są wymieniani z imienia i nazwiska; <http://www.represjonowani.pulawy.pl/historia/item/10-podziemna-poczta-solidarno%C5%9Bci/10-podziemna-poczta-solidarno%C5%9Bci.html?showall=1> [dostęp: 18.12.2017]. Także w artykule Wojciecha Polaka pojawiają się informacje o konkretnych osobach, które wytwarzały podziemne materiały (w tym karty pocztowe); W. Polak, *Od dziecięcej drukarenki do offsetu. Krótka historia niezależnej poligrafii w Toruniu*, „Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej” 2006, nr 7, s. 70–81.

obiegu tego typu wytworów, jak i wskazania charakterystycznych motywów, do których najchętniej odnosili się twórcy.

W 1980 r. – obok spopularyzowanego w czasie sierpniowych strajków znaku graficznego „Solidarność” projektu Jerzego Janiszewskiego – powstał jeszcze jeden charakterystyczny symbol – plakat z datą 1970, pod którą zamieszczono hasło „GRUDZIEN” autorstwa Krystyny Janiszewskiej. Efektowne było nie tylko skonstrastowanie barw, lecz również zastąpienie cyfry 7 pochylonym krzyżem o nieproporcjonalnych ramionach. O tym, że docenili te realizacje współcześni, może świadczyć zamieszczenie ich (nie zawsze doskonałych) reprodukcji na dwóch z trzech znaczków pocztowych tworzących blok wydany pod hasłem „Najśłynniejsze plakaty lat 1980–1981” w 1986 r. przez Poczta Solidarność²⁰.

Projekt Janiszewskiej prezentowano także na realizacjach upamiętniających wydarzenia Grudnia '70. Należy do nich m.in. zestaw trzech znaczków pocztowych wydanych w 1985 r. przez Poczta Podziemną, na których – obok reprodukcji zdjęcia przedstawiającego moment przenoszenia przez tłum demonstrujących robotników ciała Zbyszka Godlewskiego – charakterystycznie zakomponowana data 1970 pojawia się dwukrotnie (il. 1). Występuje ona też, choć bez dopisku „GRUDZIEN”, w formie przywieszek przy dwóch znaczkach pocztowych z reprodukcjami zdjęć dokumentujących wydarzenia Grudnia '70 wydawanych rok po roku przez Konfederację Polski Niepodległej – pierwszy w 1986 r. (nakład 2,5 tys. sztuk)²¹, drugi w 1987 r. (nakład 2 tys. sztuk)²² (il. 2 i 3).

Il. 1. Realizacja z trzema znaczkami pocztowymi, 1985 r.; autor nieznany / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

Il. 2. Znaczek pocztowy z przywieszką, 1986 r.; autor nieznany / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

Il. 3. Znaczek pocztowy z przywieszką, 1987 r.; autor nieznany / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

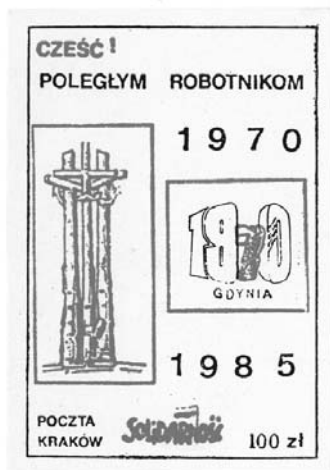
²⁰ Autor nieznany / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”. Również w: KZP-II / zbiory Archiwum KK NSZZ „Solidarność”, reprodukcja o sygn. Bl. 38 /304–306/ z 1986 r., A. Kobylński, *Sześć lat podziemnej poczty w Polsce...*, s. 215.

²¹ *Katalog znaczków pocztowych Konfederacji Polski Niepodległej...*, s. 15.

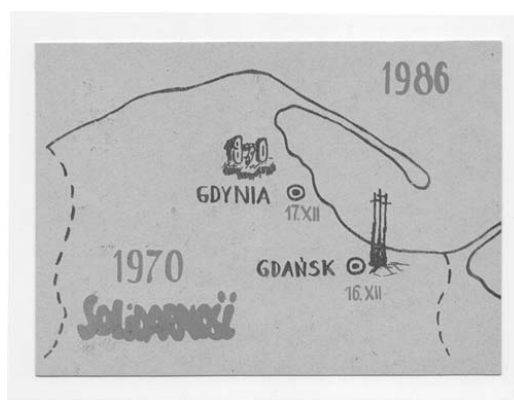
²² *Ibidem*, s. 19.

Charakterystyczną datę, obok m.in. znaków Polski Walczącej i Solidarności Walczącej, organizacji Wolność i Pokój czy wydawnictwa CDN, zamieszczono również na jednym z ośmiu znaczków pocztowych wydanych pod hasłem „znaki polskie” wprowadzonych do obiegu przez Poczta Solidarność²³. Co ciekawe, to nie jedyny sposób opracowania daty 1970 – na znaczku pocztowym z 1985 r. wydrukowanym przez Poczta RKK „Solidarność” Katowice modyfikacji poddano nie cyfrę 7, a 9 – nadając jej formę kotwicy²⁴.

Jednak to nie znak graficzny z plakatu Janiszewskiej był motywem, który zdominował wyobrażenia obecne na znaczkach i kartach pocztowych nawiązujących do Grudnia '70. Częściej przedstawiano dwa pomniki upamiętniające ofiary wydarzeń na Wybrzeżu – Pomnik Poległych Stoczniovców 1970 z Gdańska oraz Pomnik Ofiar Grudnia 1970 z Gdyni. Wśród analizowanych materiałów zaledwie na dwóch realizacjach występują one w połączeniu – na egzemplarzu o dość nietypowej formie wydanym pod hasłem „CZEŚĆ! POLEGŁYM ROBOTNIKOM” w 1985 r. przez Poczta Solidarność (il. 4) oraz na karcie pocztowej z grafiką przedstawiającą zarys granic Polski z zaznaczonymi dwiema lokalizacjami – Gdańskiem i Gdynią, powstałej w 1986 r. w Wolnej Drukarni Stoczni Gdańskiej (il. 5). Przy obu nazwach miast wprowadzono elementy nawiązujące do wydarzeń Grudnia '70 – daty „16.XII” (Gdańsk) i „17.XII” (Gdynia) oraz schematycznie zarysowane Pomnik Poległych Stoczniovców 1970 (Gdańsk) i Pomnik Ofiar Grudnia 1970 (Gdynia). Na obu realizacjach zamieszczono również znak graficzny „Solidarność” projektu Janiszewskiego.

Il. 4. Realizacja o dość nietypowej formie, 1985 r.; autor nieznan / zbiory Europejskiego Centrum Solidarności

Il. 5. Karta pocztowa, 1986 r.; autor nieznan / z kolekcji kart pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

²³ A. Kobyliński, *Sześć lat podziemnej poczty w Polsce...*, s. 275.

²⁴ *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1985...*, s. 84 (reprodukcja pod nr. 311).

Częściej oba pomniki występują oddzielnie, nawet jeśli dane egzemplarze stanowią serię. Jest tak w przypadku dwóch znaczków pocztowych wydanych pod hasłem: „POMNIK OFIAR GRUDNIA 1970” przez Poczta Solidarność, każdy z dopiskiem identyfikującym miasto, odpowiednio: „GDAŃSK” dla Pomnika Poległych Stoczniovców 1970 i „GDYNIA” dla Pomnika Ofiar Grudnia 1970. W ciekawy sposób rozwiązano tło obu egzemplarzy – podzielone na dwa pasy w kolorach białym i czerwonym zdaje się nawiązywać do barw narodowych, jednak nie jest wiernym odtworzeniem flagi – pole czerwone nachodzi na białe w formie zarysu granic państwa polskiego (?) (il. 6)²⁵. Na kilku innych analizowanych egzemplarzach upamiętniających wydarzenia Grudnia '70 występuje tylko Pomnik Poległych Stoczniovców 1970 zwykle w połączeniu z hasłami i/lub datami wskazującymi na okoliczności emisji. Wśród nich znaczek pocztowy wydany w 1987 r. przez Poczta Solidarność, na którym – obok wyobrażenia pomnika – zamieszczono treść: „WYBRZEŻE GRUDZIEŃ 1970–1987” (il. 7)²⁶. Również na karcie pocztowej wydrukowanej prawdopodobnie przez organizację związaną ze Stoczną Gdańską w 1985 r. zamieszczono tylko Pomnik Poległych Stoczniovców 1970, u którego podstawy znajdują się znicz z trzema płomieniami oraz wiązanka kwiatów. Kompozycję uzupełniają godło Stoczni Gdańskiej i znak graficzny „Solidarność” oraz rozciągnięta w tle po przekątnej

Il. 6. Dwa znaczki pocztowe tworzące serię, b.d., autor nieznan / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

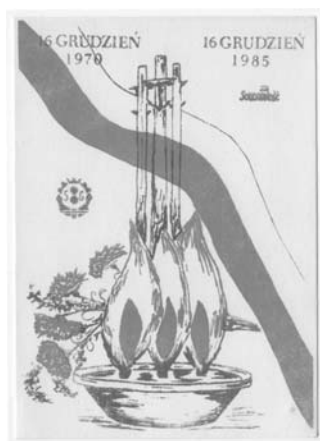
Il. 7. Znaczek pocztowy, 1987 r.; autor nieznan / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

²⁵ Oba pomniki zaprezentowano też na dwóch znaczkach pocztowych wydanych w 1983 r. przez Poczta Wytrwałość: *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków lata 1982–84...*, s. 110 (reprodukcja pod nr. 376).

²⁶ Do podobnych realizacji należy znaczek pocztowy (z serii) z przedstawieniem Pomnika Poległych Stoczniovców 1970 opatrzony hasłem „POLEGŁYM STOCZNIOWCOM”; autor nieznan / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”. Również w: *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków lata 1982–84...*, s. 94 (reprodukcja pod nr. 322).

biało-czerwona flaga. Na pocztówce zamieszczono dwie daty – 16 GRUDZIEŃ 1970 i 16 GRUDZIEŃ 1985 (pisownia oryginalna) (il. 8).

Oba pomniki wstępują także w połączeniu z innym, również upamiętniającym strajki z okresu PRL – Pomnikiem Ofiar Czerwca 1956 z Poznania. W tej konfiguracji zostały uwiecznione na co najmniej czterech realizacjach. Wśród nich blok wydany pod hasłem „POLSKIE POMNIKI” w 1986 r. przez Poczta Solidarność z trzema znaczkami pocztowymi przedstawiającymi sylwety każdego z pomników z informacją o lokalizacji, odpowiednio: „POZNAŃ” (Pomnik Ofiar Czerwca 1956), „GDYNIA” (Pomnik Ofiar Grudnia 1970) oraz „GDAŃSK” (Pomnik Poległych Stoczniovców 1970). Ich uzupełnieniem jest czwarty znaczek pocztowy, na którym zamieszczono hasło „NSZZ SOLIDARNOŚĆ 1980–1986”, a zawartemu w nim słowu „Solidarność” nadano formę nawiązującą do znaku graficznego projektu Janiszewskiego (il. 9; to jeden z przykładów wydawnictw emitowanych w różnych kolorach)²⁷.

Il. 8. Karta pocztowa, 1985 r.; autor nieznan / z kolekcji kart pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

Il. 9. Blok, dostępne również emisje w innych kolorach, 1986 r.; autor nieznan / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

²⁷ Dwa kolejne bloki składają się z trzech znaczków pocztowych, każdy z przedstawieniem jednego z pomników; wydane w 1985 r. – autor nieznan / zbiory Europejskiego Centrum Solidarności oraz w 1987 r. – autor nieznan / kolekcja znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”; reprodukcje obu bloczków: H. Brzozowski, *Poznański Czerwiec '56...*, s. 30–31. Inny przykład: realizacja powstała w ośrodku odosobnienia w Kwidzynie: <http://www.podziemna.republika.pl/kwidzyn/kwidzyn-pomniki.jpg> [dostęp: 10.01.2018].

W tym zestawieniu warto również uwzględnić trzy całostki zdobione charakterystycznymi symbolami odnoszącymi się do Grudnia '70 – nawiązaniem do znaku graficznego z plakatu Janiszewskiej²⁸ oraz przedstawieniami Pomnika Poległych Stoczniovców 1970²⁹ i Pomnika Ofiar Grudnia 1970³⁰. Na dwóch z nich (według opisu zamieszczonego w katalogu są to całostki-koperty) znajduje się znaczek pocztowy z wyobrażeniem poplamionej krwią (?) biało-czerwonej flagi z dwiema datami rocznymi: 1970 i 1983 oraz określeniem miesiąca: XII³¹.

Wśród wszystkich analizowanych egzemplarzy tylko w jednym przypadku – romboidalnego znaczka pocztowego – na jednej realizacji zamieszczono dwa charakterystyczne (i jednocześnie niebędące tylko przedstawieniami pomników) symbole Grudnia '70: datę 1970 bez dopisku „GRUDZIEN” z plakatu Janiszewskiej oraz Pomnik Poległych Stoczniovców 1970 (il. 10; emitowany w przynajmniej dwóch wersjach – pozytywny i negatywny).

Obok tych drugoobiegowych realizacji występują również „oficjalne” wydawnictwa. Należą do nich m.in. dwa zaprojektowane przez Stefana Małeckiego znaczki pocztowe przedstawiające gdański i gdyński pomnik, wydane w 1981 r. przez Państwową Wytwórnę Papierów Wartościowych w nakładach ponad 100 tys. (Pomnik Poległych Stoczniovców 1970) i niemal 70 tys. (Pomnik Ofiar Grudnia 1970)³². Na obu zamieszczono dedykację „Ofiarom Grudnia 1970” i określenie lokalizacji danego pomnika, odpowiednio „Gdańsk” lub „Gdynia” (il. 11 i 12). Sprzedaż tych znaczków pocztowych w dniu ich wejścia do obiegu została wstrzymana³³. Innym przykładem

Il. 10. Znaczek pocztowy o romboidalnym kształcie w dwóch wersjach (pozytywny i negatywny), b.d.; autor nieznany / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

²⁸ KZP-I / zbiory Archiwum KK NSZZ „Solidarność”, reprodukcja o sygn. C_k10 z 1983 r.

²⁹ KZP-I / zbiory Archiwum KK NSZZ „Solidarność”, reprodukcja o sygn. Ck11 z 1983 r.

³⁰ KZP-I / zbiory Archiwum KK NSZZ „Solidarność”, reprodukcja o sygn. C_p7 z 1985 r.

³¹ KZP-I / zbiory Archiwum KK NSZZ „Solidarność”, reprodukcje o sygn. C_k10 oraz C_k11 z 1983 r. Również w: *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków lata 1982–84...*, s. 79 (reprodukcja pod nr. 269).

³² <https://www.kzp.pl/index.php?artykul=kat-zn-1981-zn2634> [dostęp: 18.12.2017].

³³ *Ibidem*.

Il. 11. Znaczek pocztowy, 1981 r.; Stefan Małecki / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

Il. 12. Znaczek pocztowy, 1981 r.; Stefan Małecki / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

tego typu „oficjalnych” materiałów są karty pocztowe zilustrowane reprodukcjami fotografii przedstawiających Pomnik Poległych Stoczniovców 1970 i Pomnik Ofiar Grudnia 1970. Jest wśród nich pocztówka, na której zamieszczono dwa zdjęcia gdańskiego pomnika: zaprezentowanego w całości, z tłumem ludzi znajdującym się u jego podstawy, oraz we fragmencie – jako płaskorzeźby zdobiącej powierzchnię jednego z krzyży z wyobrażeniem czterech postaci i cytatem z wiersza Czesława Miłosza: „Który skrzywdził człowieka prostego | Śmiechem nad krzywdą jego wybuchając, | NIE BĄDŹ BEZPIECZNY. Poeta pamięta | Możesz go zabić – narodzi się nowy. | Spisane będą czyny i rozmowy” (il. 13)³⁴. Na odwrocie zamieszczono informację o wykonawcy fotografii: E. Pawłowski, a także wydawnictwie: Krajowej Agencji Wydawniczej – Gdańsk i nakładzie: 60 200 egzemplarzy.

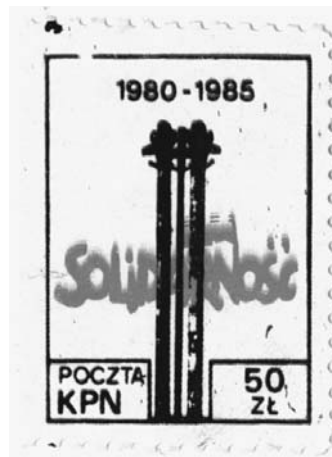
Symbole Grudnia '70, a przede wszystkim Pomnik Poległych Stoczniovców 1970, występowały też na realizacjach wydawanych z innych okazji. Wśród analizowanych znaczków i kart pocztowych jest kilkanaście egzemplarzy upamiętniających kolejne rocznice Sierpnia '80. Część to proste przedstawienia, na których obok Pomnika Poległych Stoczniovców 1970 zamieszczano znak graficzny „Solidarność” (jak na wydawnictwie Konfederacji Polski Niepodległej z 1985 r.³⁵, il. 14), a niekiedy również – jako uzu-

³⁴ Na innej karcie pocztowej, wydrukowanej w 1981 r. przez Krajową Agencję Wydawniczą, także znajduje się reprodukcja zdjęcia tego samego fragmentu Pomnika Poległych Stoczniovców, jednak zaprezentowanego w nieco innym ujęciu, zob. <https://andrzejewski.siedlce.pl/files/pamiatki-z-prl-u/karty-i-kalendarze/pomnik-poległych-stoczniovcow-01.jpg> [dostęp: 22.12.2017].

³⁵ Ten znaczek pocztowy tworzy serię składającą się z dwóch egzemplarzy; zob. *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1985...*, s. 46 (reprodukcje obu pod nr. 173).

Il. 13. Karta pocztowa, 1981 r.; autor niezany / z kolekcji kart pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

Il. 14. Znaczek pocztowy, 1985 r.; autor niezany / zbiory Europejskiego Centrum Solidarności

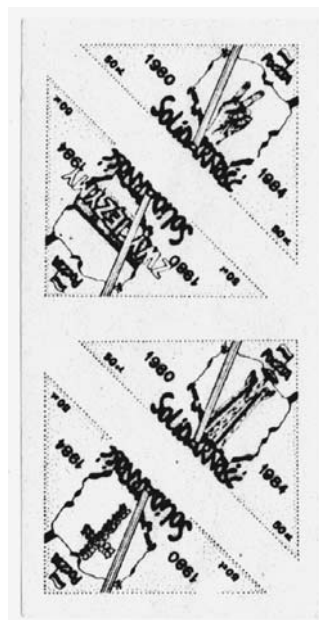
pełnienie – hasło wskazujące okoliczności powstania danego egzemplarza, np. „czwarta rocznica porozumień SIERPNIOWYCH” (znaczek pocztowy wprowadzony do obiegu przez Poczta Solidarność z 1984 r., il. 15)³⁶. W odniesieniu do tych egzemplarzy skomplikowana wydaje się grafika z innej realizacji przedstawiająca sylwetę Pomnika Poległych Stoczniovców 1970 wpisana w zarys granic Polski. Ten znaczek pocztowy oraz trzy inne, tworzące serię o dość niestandardowym, trójkątnym kształcie, zostały wydane w 1984 r. przez Poczta Solidarność (il. 16). Nie jest to jedyny przykład wpisania pomnika w zarys granic Polski – z podobnego rozwiązania skorzystali twórcy dwóch innych realizacji, na których przedstawiono jedynie jego zwieńczenie zróżnicowane pod względem sposobu opracowania³⁷. Kolejny przykład to blok wydany pod hasłem „IV ROCZNICA PO-

³⁶ Podobną realizacją jest blok z przedstawieniem Pomnika Poległych Stoczniovców 1970 opatrzony hasłem: „DZIEŃ SOLIDARNOŚCI 31 VIII 1980”; autor niezany / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”. Również w: KZP-I / zbiory Archiwum KK NSZZ „Solidarność”, reprodukcja o sygn. Bl. 94 z 1985 r., *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków lata 1985...*, s. 2 (reprodukcje pod nr. 7 i 8 – różne wersje kolorystyczne).

³⁷ *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1985...*, s. 1 (reprodukcja pod nr. 4) oraz s. 2 (reprodukcja pod nr. 6). Nie jest to jedyny przykład eksponowania tylko zwieńczenia pomnika, choć już nieumieszczanego w zarysie granic Polski. Podobne realizacje: *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków lata 1982–84...*, s. 1 (reprodukcja pod nr. 3), s. 29 (reprodukcja pod nr. 105), s. 69 (reprodukcja pod nr. 236); *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1985...*, s. 9 (reprodukcja nr. 34), s. 16 (reprodukcja nr. 61). W ten sam sposób Pomnik Poległych Stoczniovców 1970 jest eksponowany na bloku z serii przedstawiającej zakłady, których pracownicy angażowali się w solidarnościową działalność; projekt A. Znojkiwicz, druk S. Głażewski i B. Szewczyk / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”, atrybucja i reprodukcja – zob. <http://www.represjonowani.pulawy.pl/historia/item/10-podziemna-poczta-solidarno%C5%9Bci/10-podziemna-poczta-solidarno%C5%9Bci.html?showall=1> [dostęp: 10.01.2018]. Również w: KZP-I / zbiory Archiwum KK NSZZ „Solidarność”, reprodukcja o sygn. Bl. 31 / 137 / z 1984 r., A. Kobylński, *Sześć lat podziemnej poczty w Polsce...*, s. 78, *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog*

Il. 15. Znaczek pocztowy, 1984 r.; autor nieznany / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

Il. 16. Seria znaczków pocztowych o trójkątnym kształcie, 1984 r.; autor nieznany / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

Il. 17. Blok, dostępne również emisje w innych kolorach, 1984 r.; autor nieznany / zbiory Europejskiego Centrum Solidarności

ROZUMIENÍ SIERPNIOWYCH” w 1984 r. przez Pocztc Solidarności Walczącej, na który składają się trzy znaczki pocztowe z przedstawieniem Pomnika Poległych Stoczniovców 1970, wizerunkiem Lecha Wałęsy oraz namalowanym na murze znakiem Solidarności Walczącej. Na każdym z nich zamieszczono fragment hasła, które – po połączeniu – brzmi następująco: „SOLIDARNOŚĆ | ŻYJE, WALCZY | ZWYCIĘŻY!”. Na tej realizacji, co jest rzadkością, podano informację o nakładzie, który wynosił 8 tys. sztuk. Na reprodukowanym egzemplarzu widnieje numer „005879” (il. 17; dostępne emisje w innych kolorach). W omawianym zbiorze występują również trzy karty pocz-

towe nawiązujące do Sierpnia '80, a jednocześnie zawierające przedstawienie Pomnika Poległych Stoczniovców 1970, wyemitowane przez Wolną Drukarnię Stoczni Gdańskiej. W 1984 r. wydano egzemplarz zdobiony grafiką z widokiem na Stocznnię Gdańską. Zamieszczono na niej hasło: „IDEA SOLIDARNOŚCI | KTÓRA NARODZIŁA SIĘ | W TYCH DNIACH | ŻYJE I ZWYCIĘŻY” oraz znak graficzny „Solidarność”. Ponadto, na pocztówce znajdują się dwa elementy, które wskazują jednoznacznie na okoliczności wydania – data: 14–31 sierpnia 1980 oraz dedykacja: „CZWARTA ROCZNICA SIERPNI – 1984” (il. 18). Kolejne dwa egzemplarze wydano w 1986 r. Na pierwszym zamieszczono nierzeczywistą panoramę Gdańska z charakterystycznymi budynkami – Ratuszem Głównego Miasta, kościołem Mariackim i Pomnikiem Poległych Stoczniovców 1970 (il. 19). Na drugim przedstawiono dłoń z palcami złożonymi w formie litery V, spomiędzy których „wyrasta” Pomnik Poległych Stoczniovców 1970 (il. 20). Na obu pocztówkach zamieszczono znak graficzny „Solidarność” oraz daty (uwzględniające miesiąc i rok), które umożliwiają wskazanie okoliczności, jak i okresu powstania tych wydawnictw. Jednak nie tylko na realizacjach upamiętniających Sierpień '80 występują symboliczne nawiązania do Grudnia '70. Również – choć już nie w tak licznych wariantach – korzystali z nich twórcy podziemnych znaczków i kart pocztowych wydawanych z okazji np. pielgrzymek papieskich³⁸.

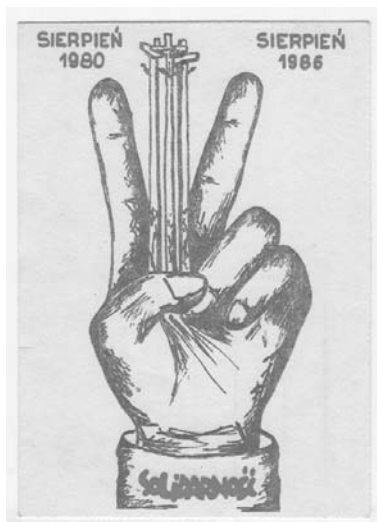

Il. 18. Karta pocztowa, 1984 r.; autor nieznany / z kolekcji kart pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

Il. 19. Karta pocztowa, 1986 r.; autor nieznany / z kolekcji kart pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

³⁸ Wśród nich m.in. dwie realizacje wydane w 1987 r. z okazji trzeciej wizyty Jana Pawła II w Polsce, autor nieznany / zbiory Europejskiego Centrum Solidarności. Inny przykład: znaczek pocztowy (z serii) z przedstawieniem zwieńczenia Pomnika Poległych Stoczniovców 1970 opatrzony cytatem: „PAN DA SIŁĘ SWOJEMU LUDOWI...”, *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków lata 1982–84...*, s. 35 (reprodukcja pod nr. 130).

Il. 20. Karta pocztowa, 1986 r.; autor nieznany / z kolekcji kart pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

rozpoznanie wydaje się potwierdzać wprowadzone na nim hasło wykonane solidarycą: „GDAŃSK '85”⁴⁰. Za symboliczne nawiązanie do Pomnika Poległych Stoczniovców 1970 można uznać również grafiki znajdujące się na dwóch nadrukowywanych na koperty znaczkach pocztowych, na których przedstawiono: trzy krzyże, połączone wspólną kotwicą (znaczek wydawany w 1983 i ponownie w 1984 r. przez Poczta Solidarność⁴¹), oraz zwieńczenie jednego krzyża, z którego ramion zwisa kotwica (znaczek wprowadzony do obiegu w 1983 r. przez RKW Rzeszów⁴²).

W analizowanym materiale występują egzemplarze, w przypadku których problematyczne staje się jednoznaczne zidentyfikowanie upamiętnianego przez nie wydarzenia. Dotyczy to m.in. znaczka pocztowego wydanego w 1987 r. przez Poczta Niezależną, na którym zamieszczono schematycznie zarysowany Pomnik Poległych Stoczniovców 1970 oraz wykonane solidarycą hasło: „GDAŃSK '87” (il. 21). Brak jakichkolwiek dodatkowych elementów uniemożliwia precyzyjne określenie okoliczności wydania – bez wątpienia dotyczy Gdańska, jednak może upamiętniać zarówno kolejną rocznicę Grudnia '70, jak i Sierpnia '80. Podobnie dwuznaczną realizacją jest karta pocztowa wydana w 1983 r.

³⁹ KZP-II / zbiory Archiwum KK NSZZ „Solidarność”, reprodukcja o sygn. C_p7 z 1984 r. Również w: A. Kobyliński, *Sześć lat podziemnej poczty w Polsce...*, s. 94.

⁴⁰ KZP-I / zbiory Archiwum KK NSZZ „Solidarność”, reprodukcja o sygn. Bl. 79 /323–4/ z 1985 r. Również w: A. Kobyliński, *Sześć lat podziemnej poczty w Polsce...*, s. 99; *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1985...*, s. 7 (reprodukcja pod nr. 26).

⁴¹ *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków lata 1982–84...*, s. 21 (reprodukcja pod nr. 74), s. 24 (reprodukcja pod nr. 85).

⁴² *Ibidem*, s. 45 (reprodukcja pod nr. 173).

W tym zestawieniu warto uwzględnić przykład dość nietypowego wyobrażenia Pomnika Poległych Stoczniovców 1970. Na całości-pocztówce wydanej w 1984 r. przez Niezależną Inicjatywę Wydawniczą zamieszczono przedstawienie trzech krzyży (w tym jednego, centralnego, z podstawą w formie ramion kotwicy), których sposób rozmieszczenia przywodzi na myśl układ zastosowany w gdańskim pomniku. Motywy, które dotychczas występowały na omawianych materiałach, oraz wprowadzone na tym egzemplarzu daty wskazujące na wydarzenia Sierpnia '80, pozwalają przypuszczać, że te dość nietypowe kształty stanowią symboliczne nawiązanie do Pomnika Poległych Stoczniovców 1970³⁹. Kolejnym podobnym przykładem jest przedstawienie trzech krzyży zamieszczone na jednym ze znaczków pocztowych tworzących blok upamiętniający rocznicę utworzenia NSZZ „Solidarność” wydany w 1985 r. przez MKS Kraków. To

Il. 21. Znaczek pocztowy z przedstawieniem Pomnika Poległych Stoczniovców 1970, 1987 r.; autor nieznanym / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

Il. 22. Karta pocztowa, 1983 r.; autor nieznanym / z kolekcji kart pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

z przedstawieniem Pomnika Poległych Stoczniovców 1970, którego zwieńczenie oplata drut kolczasty, dość jednoznacznie kojarzący się z ograniczaniem wolności. Ponadto, umieszczona na nim gwiazda – poprzez wyróżnienie kolorem czerwonym – niewątpliwie stanowi nawiązanie do emblematów narodowych ZSRR (il. 22). Można domniemywać, że tę pocztówkę wydano dla upamiętnienia wydarzeń z grudnia 1970 i/lub 1981 r.⁴³, jednocześnie nie wykluczając, że intencją twórcy mogło być – poprzez odniesienie do tych charakterystycznych i poniekąd uniwersalnych symboli – przedstawienie trwałego zniewolenia społeczeństwa przez komunistyczny reżim. Do tego zestawu niejednoznacznych realizacji należy zaliczyć również jeden ze znaczków pocztowych z paska wydanego w 1983 r. przez Poczta Solidarność, na którym przedstawiono porzucone na ziemi ciało mężczyzny z wbity białą-czerwoną flagą. Zamieszczona grafika, pozbawiona dodatkowych akcentów, nie pozwala na precyzyjne określenie wydarzenia, które upamiętnia. Jedynie na podstawie relacji twórców możliwe stało się wskazanie, że jest to Grudzień '70⁴⁴. Tego typu wątpliwości nie ma w odniesieniu do bloku⁴⁵ wprowadzonego

⁴³ Jeśli ta interpretacja jest właściwa, to byłaby to kolejna realizacja, na której – chociaż odnosi się do stanu wojennego – zamieszczono symbol Grudnia '70 – zob. il. 23 i 24 reprodukowane w niniejszym artykule, również: *ibidem*, s. 10 (reprodukcje pod nr. 30 i 31).

⁴⁴ Projekt K. Małagocki, druk – S. Głażewski i B. Szewczyk / zbiory Europejskiego Centrum Solidarność; atrybucja i reprodukcja – zob. <http://www.represjonowani.pulawy.pl/historia/item/10-podziemna-poczta-solidarno%C5%9Bci/10-podziemna-poczta-solidarno%C5%9Bci.html?showall=1> [dostęp: 10.01.2018]. Również w: *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków lata 1982–84...*, s. 48 (reprodukcja pod nr. 178).

⁴⁵ To blok wydany w ramach serii upamiętniającej wybrane wydarzenia z kolejnych miesięcy. Zwykle składają się one z dwóch lub trzech znaczków pocztowych. Wyjątkiem jest emisja na wrzesień, którą tworzy tylko jeden znaczek pocztowy (nawiązujący do września 1939 r.).

Il. 23. Blok, 1985 r.; autor nieznany / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

do obiegu w 1985 r. przez Pocztcę Solidarność w celu upamiętnienia trzech grudniowych wydarzeń – z 1918, 1970 oraz 1981 r. (il. 23; podobnie w przypadku dwóch innych znaczków pocztowych wydanych pod hasłem „POLSKIE GRUDNIE” uwieczniających grudzień 1970 i 1981 r. – il. 24).

Wśród analizowanych materiałów występuje również szereg egzemplarzy upamiętniających kilka wydarzeń z okresu PRL, w przypadku których nawiązanie do Grudnia ’70 nie zostało wyrażone poprzez żaden z charakterystycznych symboli niewątpliwie kojarzących się ze strajkami na Wybrzeżu. Wydaje się, że najczęściej stosowanym w takich realizacjach chwytem było połączenie drobnego elementu graficznego z listą dat kolejnych protestów społecznych. W ten sposób na znaczku pocztowym wydanym w 1985 r. przez Pocztcę Solidarności Walczącej wokół kotwicy zwieńczonej powiewającą białą-czerwoną flagą zamieszczono sześć dat rocznych: 1956, 1968, 1970, 1976, 1980, 1981 (il. 25; dostępne przynajmniej dwie emisje w różnych kolorach)⁴⁶. Niekiedy tym drobnym elementem graficznym staje się zarys granic Polski⁴⁷. Z tego rozwiązania korzystają – choć w nieco inny sposób – autorzy realizacji z 1985 r. wprowadzonej do obiegu przez warszawski Międzyzakładowy Komitet Koordynacji (?). Tworzy ją siedem znaczków pocztowych odno-

⁴⁶ Podobna realizacja – daty zamieszczone wokół wizerunku krzyża: *ibidem*, s. 70 (reprodukcja pod nr. 239). Nie zawsze na tego typu wytworach występuje element graficzny, przykład: na znaczku pocztowym wydanym w 1985 r. przez Pocztcę Solidarność znajdują się – nie licząc haseł – tylko liczby: 13 (chodzi o 13 października 1985 r. – dzień wyborów parlamentarnych) oraz 1944, 1956, 1970, 1976, 1981, 1985 (daty kolejnych wystąpień społecznych, przy czym nie tylko z okresu PRL); projekt – A. Znojkiwicz, druk – S. Głazewski i B. Szewczyk / zbiory Europejskiego Centrum Solidarności; atrybucja i reprodukcja – zob. <http://www.represjonowani.pulawy.pl/historia/item/10-podziemna-poczta-solidarno%C5%9Bci/10-podziemna-poczta-solidarno%C5%9Bci.html?showall=1> [dostęp: 10.01.2018].

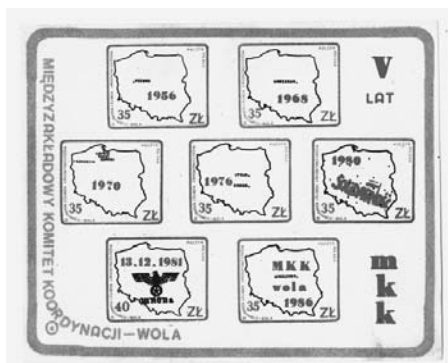
⁴⁷ Przykładowo: ten motyw występuje na jednym ze znaczków pocztowych wydanych w ramach paska „40 LAT NIEWOLI” w 1984 r. przez Pocztcę Solidarności Walczącej; autor nieznany / zbiory Europejskiego Centrum Solidarności. Również w: KZP-I / zbiory Archiwum KK NSZZ „Solidarność”, reprodukcja o sygn. 231–233 z 1985 r.; *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1982-84...*, s. 92 (reprodukcja pod nr. 316). Podobna realizacja: *ibidem*, s. 84 (reprodukcja pod nr. 288).

Il. 24. Dwa znaczki pocztowe, b.d.; autor niezany / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

Il. 25. Znaczek pocztowy, dostępne przynajmniej dwie emisje w różnych kolorach, 1985 r.; autor niezany / zbiory Europejskiego Centrum Solidarności

Il. 26. Realizacja z siedmioma znaczkami pocztowymi, 1985 r.; autor niezany / zbiory Europejskiego Centrum Solidarności

szących się głównie do kolejnych wystąpień społecznych. Na każdym w obrysie granic Polski zamieszczono nie tylko daty, ale i zaznaczono lokalizacje (zwykle podpisane) związane z poszczególnymi wydarzeniami. Niekiedy uzupełnienie stanowi drobna grafika (il. 26). W tym zestawieniu nie można pominąć paska wydanego w 1987 r. przez Poczta Solidarność (RKS Dolny Śląsk). Zamieszczona na nim grafika, poprzez ciągłość wprowadzonego fragmentu wybrukowanej ulicy i płytowego chodnika z przylegającym ceglany murem przywodzi na myśl rodzaj osi czasu, którą przecinają linie wydzielaające poszczególne znaczki pocztowe upamiętniające kolejne wydarzenia. Ich identyfikacja możliwa jest nie tylko na podstawie zamieszczonych dat, lecz również elementów wpisanych w kompozycję – haseł na krawężnikach: „POZNAŃ” (Czerwiec '56), „MARZEC” (Marzec '68), „WYBRZEŻE” (Grudzień '70), „RADOM” i „URSUS” (Czerwiec '76), „SIERPIEŃ” (Sierpień '80) oraz malowanych na murach w okresie stanu wojennego (i nie tylko) w akcie sprzeciwu wobec władzy w PRL haseł (np. „SOLIDARNOSĆ ŻYJE”) lub grafik (np. krasnal Pomarańczowej Rewolucji). W tym zestawieniu wyróżnia się znaczek pocztowy dedykowany wydarzeniom Sierpnia '80 – w polu, które wydziela, mur rozsypuje się. W jego prześwicie, w oddali, jawi się krajobraz z tylko jedną odcinającą się bryłą, prawdopodobnie kościółkiem. Pod wyrwą, na chodniku, zamieszczono znak graficzny „Solidarność”, z którego spływa na chodnik stróżka rozlewająca się na ulicy w formie plam; jej czerwony

Il. 27. Pasek z sześcioma znaczkami pocztowymi, 1987 r.; autor nieznan / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

Il. 28. Realizacja z sześcioma znaczkami pocztowymi, 1987 r.; autor nieznan / zbiory Europejskiego Centrum Solidarności

two Poczty Solidarność z 1987 r., na które składa się sześć znaczków pocztowych: pięć poświęcono kolejnym wystąpieniom identyfikowanym na podstawie dat, a uzupełnianym terminami określającymi strajkujących. Są to: 1956 i „Rewizjoniści”, 1970 i „Chuligani”, 1976 i „Warchoły”, 1980 i „Anarchiści” oraz 1981 i „Antysocjaliści”; ostatni nie odnosi się do przeszłości, a przyszłości – data w połączeniu ze stanowczym hasłem „WYSTARCZY” wciąż jest niedoprecyzowana: „19...” (il. 28). Drugi to znaczek pocztowy wydany w 1983 r. przez Wolną Poczta Wałbrzycha, na którym – obok wyobrażenia trzech krzyży bez kotwic (!), stanowiących najprawdopodobniej nawiązanie do Pomnika Poległych Stoczniovców 1970 – zamieszczono listę dat: 1956, 1968, 1970, 1976 oraz 1980. Całość uzupełnia hasło „GRUDZIEŃ ’83”⁴⁹. Warto odnotować, że w przypadku

kolor przywodzi na myśl krew (il. 27). Obok wymienionych egzemplarzy występują również inne, upamiętniające kolejne wystąpienia społeczne z okresu PRL, jak np. realizacja wydana po 1988 r. przez Poczta Solidarność z ośmioma znaczkami pocztowymi, na których przedstawiono daty protestów z wpisanymi symbolicznymi elementami, np. „’56” – cyfra 5 wyobrażona w formie sierpa, z dodanym młotem, „’70” – cyfra 7 jako szubienica, „’80” – połączenie cyfr 8 i 0 za pomocą symbolu Solidarności Walczącej⁴⁸. Wśród materiałów odnoszących się do kilku protestów społecznych tylko w jednym przypadku na pewno, a w drugim najprawdopodobniej motywem dominującym, stanowiącym tło dla przedstawienia innych wydarzeń, jest jeden z symboli Grudnia ’70 – Pomnik Poległych Stoczniovców 1970. Pierwszy to wydawnic-

⁴⁸ Autor nieznan / z kolekcji znaczków pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”. Również w: A. Kobyliński, *Sześć lat podziemnej poczty w Polsce...*, s. 108.

⁴⁹ *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków lata 1982–84...*, s. 66 (reprodukcja pod nr. 227).

jednej z analizowanych realizacji ograniczono spektrum prezentowanych wydarzeń. Na trzech znaczkach pocztowych wydanych w 1983 r. przez Poczta Solidarność pod hasłem „ZADUSZKI POLSKIE” upamiętniono tylko trzy protesty społeczne – z 1956, 1970 i 1981 r., identyfikowane poprzez zamieszczone daty, uzupełnione o odpowiednią liczbę lat, które upłynęły od 1945 r.: „JEDENASTY ROK NIEWOLI”, „DWUDZIESTY PIĄTY ROK NIEWOLI” oraz „TRZYDZIESTY SZÓSTY ROK NIEWOLI”. Na każdym widnieje to samo przedstawienie – płonąca świeca⁵⁰. Można przypuszczać, że celem twórcy było uwzględnienie tylko tych wydarzeń, które wiązały się z brutalną pacyfikacją demonstrantów, skutkującą ofiarami śmiertelnymi.

W latach osiemdziesiątych w drugim obiegu wydawano również świąteczne karty pocztowe, w tym z okazji Wielkanocy i Bożego Narodzenia. Co ciekawe, i na nich występują odniesienia do Grudnia '70 w postaci Pomnika Poległych Stoczniovców 1970. Na jednej z takich realizacji, powstałej z okazji świąt wielkanocnych w 1987 r. w Wolnej Drukarni Stoczni Gdańskiej, przedstawiono zwycięskiego Jezusa Chrystusa na tle wyobrazonej panoramy Gdańska. Zaskakiwać może łączenie zabudowań z różnych dzielnic. Obok Pomnika Poległych Stoczniovców 1970 występują: Ratusz Głównego Miasta (Śródmieście) oraz Bazylika Archikatedralna (Oliwa). Na grafice zamieszczono też godło Stoczni Gdańskiej oraz życzenia „WESOŁEGO ALLELUJA | SOLIDARNOŚĆ” (słowo „Solidarność” w formie nawiązującej do znaku graficznego projektu Janiszewskiego)

Il. 29. Karta pocztowa, 1987 r.; autor nieznan / z kolekcji kart pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

(il. 29). Na dwóch innych rozkładanych kartach pocztowych wydanych z okazji świąt wielkanocnych także pojawia się zwycięski Jezus Chrystus. W obu przypadkach w pobliżu jego stóp zamieszczono transparent (na jednej z realizacji niesiony przez tłum), na którym widnieje wykonane solidarycznym zawołanie „ALLELUJA!”. Uzupełnieniem grafik są elementy o symbolicznym znaczeniu – wyobrażenie litery V⁵¹ oraz przedstawienie Pomnika Poległych Stoczniovców 1970⁵². Zdobienie w formie nierzeczywistej panoramy pojawia się również na karcie pocztowej wydanej z okazji świąt Bożego Narodzenia w 1986 r. przez gdańską Oświatę. W tej mieszaninie konturów wyróżnia się tylko jeden obiekt o jasnej elewacji z trzema rzędami okien, który przypomina bryłę Dworu Artusa. Obok zaznaczają się schematycznie zarysowane, ale czytelne sylwetki dźwigów portowych oraz Pomnika Poległych

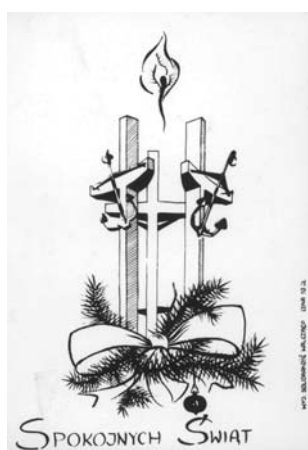
⁵⁰ Autor nieznan / zbiory Europejskiego Centrum Solidarności. Również w: KZP-I / zbiory Archiwum KK NSZZ „Solidarność”, reprodukcja o sygn. 323–325 z 1984 r., A. Kobyliński, *Sześć lat podziemnej poczty w Polsce...*, s. 120 i 209, *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków rok 1982–84...*, s. 84 (reprodukcja pod nr. 287).

⁵¹ Autor nieznan / z kolekcji kart pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”.

⁵² Autor nieznan / z kolekcji kart pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”.

Il. 30. Karta pocztowa, 1986 r.; autor nieznan / z kolekcji kart pocztowych Archiwum KK NSZZ „Solidarność”

Il. 31. Karta pocztowa, b.d.; autor nieznan / zbiory Europejskiego Centrum Solidarności

Stoczniovców 1970. Do okoliczności wydania, poza zamieszczonymi życzeniami, nawiązuje przelatująca nad miastem kometa – gwiazda betlejemską. Kompozycję dopełnia znak graficzny „Solidarność” naśladujący projekt Janiszewskiego (il. 30). Na innej karcie pocztowej wydanej z okazji świąt Bożego Narodzenia przez Solidarność Walczącą przedstawiono stroik składający się z gałązek iglastych przewiązanych kokardą i zdobionych bombką, uzupełniony nietypową świecą utworzoną z krzyży z kotwicami – głównego elementu Pomnika Poległych Stoczniovców 1970, pomiędzy którymi tli się płomień. Poniżej zamieszczono życzenia: „SPOKOJNYCH ŚWIAT” (il. 31).

Na podstawie zaprezentowanego w artykule, choć z pewnością niepełnego zbioru możliwe jest wskazanie kilku prawidłowości, które zaznaczają się w pracy twórców podziemnych znaczków i kartek pocztowych upamiętniających wydarzenia Grudnia '70. Autor wspomnianej publikacji *Poznański Czerwiec '56 na znaczkach poczty podziemnej 1982–1989* wskazuje, że najczęściej okolicznościami powstawania wydawnictw przypominających o wydarzeniach z 1956 r. były kolejne rocznice Czerwca '56. Często realizacje takie odnosiły się do ofiar (trzynastoletni Romek Strzałkowski) oraz bohaterów, zarówno indywidualnych (Stanisław Matyja), jak i zbiorowych (robotnicy). Najczęściej występującym motywem był Pomnik Ofiar Czerw-

ca 1956⁵³. Do podobnych wniosków prowadzi analiza znaczków i kart pocztowych reprodukowanych i przywoływanych w niniejszym artykule. Jednak symbole nawiązujące do wydarzeń z 1970 r. na Wybrzeżu pojawiają się nie tylko na wydawnictwach, które upamiętniały kolejne rocznice Grudnia '70 (il. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8) lub protesty społeczne z okresu PRL (il. 9, 24, 28), ale także na szeregu realizacji nawiązujących do np. Sierpnia '80 (i innych wydarzeń z lat osiemdziesiątych; il. 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20). Co ciekawe, występują również na egzemplarzach wprowadzanych do obiegu w okresie świątecznym (il. 29, 30, 31)! W przypadku omawianych materiałów nie można mówić o upamiętnianiu bohaterów. Twórcy wspominają indywidualne ofiary, np. Janka Wiśniewskiego (czyli Zbyszka Godlewskiego), ale słynna scena niesienia ulicami jego zwłok na drzwiach występuje zaledwie na dwóch reprodukowanych realizacjach (il. 1 i 23), ponadto została wyeksponowana na jednym z sześciu znaczków pocztowych wydanych pod hasłem „40 lat SOCJALIZMU W POLSCE” w 1985 r. przez Poczta Solidarności⁵⁴, przy czym jej twórca wskazuje niewłaściwą lokalizację – „GDAŃSK '70” (w rzeczywistości to wydarzenie miało miejsce w Gdyni). Nie ma takich wątpliwości przy określaniu ofiary zbiorowej – to robotnicy, rzadko jednak przedstawiani pod postacią demonstrującego tłumu. Wśród reprodukowanych egzemplarzy ten motyw występuje tylko na trzech realizacjach (il. 1, 3, 23). Przyjmując, że każde wyobrażenie pomników upamiętniających wydarzenia Grudnia '70 stanowi symboliczne odniesienie do tej grupy, wówczas liczba realizacji nawiązujących do osób, które poniosły śmierć w czasie protestów, zwiększa się do ponad dwudziestu egzemplarzy (il. 4, 5, 6, 7, 8, 10 – to realizacje wydane tylko z okazji kolejnych rocznic Grudnia '70).

Próbując stworzyć kanon motywów, które występują na znaczkach i kartach pocztowych upamiętniających Grudzień '70, należałoby wskazać na ogromne znaczenie cytatów – odnoszenia się do już istniejących wytworów. Należą do nich plakat z charakterystyczną datą 1970 autorstwa Janiszewskiej (il. 1, 2, 3, 10, 24) oraz pomniki – Pomnik Poległych Stoczniovców 1970 z Gdańska (il. 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 28, 29, 30, 31) i Pomnik Ofiar Grudnia 1970 z Gdyni (il. 4, 5, 6, 9, 12), przy czym intensywność ich występowania jest zróżnicowana. Co ciekawe, chociaż wydarzenia z grudnia 1970 r. nie obejmowały zasięgiem tylko Gdańska i Gdyni, w analizowanym materiale niemal nie występują odniesienia do innych miast. Do wyjątków należą dwie realizacje zawierające element nawiązujący do wydarzeń w Szczecinie. Zamieszczono na nich przedstawienie tablicy znajdującej się przed główną bramą (już nieistniejącej) stoczni z dedykacją: „PAMIĘCI | POLEGŁYCH | W GRUDNIU 1970 | W IMIĘ SOLIDARNOŚCI | KLASY ROBOTNICZEJ”⁵⁵.

⁵³ H. Brzozowski, *Poznański Czerwiec '56...*, s. 3.

⁵⁴ Autor nieznan / zbiory Europejskiego Centrum Solidarności. Również w: A. Kobyliński, *Sześć lat podziemnej poczty w Polsce...*, s. 260.

⁵⁵ Są nimi: znaczek pocztowy (nadrukowany na koperty) wydany w 1983 r. przez Poczta Solidarności (Region Północno-Zachodni): *Towarzystwo Poczty Podziemnej. Katalog znaczków lata 1982–84...*, s. 114 (reprodukcja pod nr. 391) oraz znaczek pocztowy (z serii) wprowadzony do obiegu z okazji trzeciej wizyty papieża Jana Pawła II w Polsce w 1987 r. przez Poczta Solidarności (Gorzów Wielkopolski): autor nieznan / zbiory Europejskiego Centrum Solidarności.

Najczęściej ze wszystkich motywów eksponowano Pomnik Poległych Stoczniowców 1970, który pojawia się na niemal trzech czwartych reprodukowanych egzemplarzy. Niejednokrotnie przedstawienia odbiegają od rzeczywistej formy pomnika. Zwykle są to uproszczone grafiki pozbawione szczegółów w postaci np. płaskorzeźb (np. il. 4, 6, 7, 8, 10, 14, 15, 20, 21, 22). Nierzadko, w wyniku postępującej schematyzacji wyobrażenia ograniczają się do zarysowania trzech krzyży z kotwicami (il. 19), a niekiedy również i bez nich (il. 5, 29, 30). Osobną grupą są przedstawienia, które stanowią jedynie symboliczne nawiązania.

Różnorodne modyfikacje można także zaobserwować w sposobie odtwarzania znaków graficznych. Nawiązania do plakatu Janiszewskiej występują na zaledwie pięciu wtworach (il. 1, 2, 3, 10, 24) i na żadnym nie są idealnym odwzorowaniem oryginału. Zmiany obejmują poszarpane lub nierówne krawędzie (il. 1 i 24), wypełnione kontury (il. 10), brak kluczowego elementu (dopisku „GRUDZIEN” – il. 3, 10, 24). Na ponad połowie z osiemnastu znaczków i kart pocztowych, na których zamieszczono niekoniecznie odwzorowania, a raczej odniesienia do projektu znaku graficznego „Solidarność” według koncepcji Janiszewskiego (il. 4, 5, 8, 9, 14, 15, 16, 18, 19, 20, 22, 23, 24, 26, 27, 29, 30, również jako element nazwy organizacji Solidarność Walcząca – il. 17 i 25), można dostrzec mniej lub bardziej intensywne przekształcenia (m.in. utrata pierwotnej „mięsistości”, litery są „kanciaste”, niekiedy przestają przylegać do siebie – il. 15, 16, 17, 22, rozmazanie – il. 14, brak zachowania odpowiednich proporcji – il. 25, 29, brak kluczowego elementu – powiewającej flagi będącej przedłużeniem ramienia litery N – il. 16 i 20, zastosowanie innego koloru – il. 16, 24, 30).

Przywołane przykłady modyfikacji Pomnika Poległych Stoczniowców 1970, a także projektów Janiszewskiej i Janiszewskiego wskazują na dość powszechne zjawisko upraszczania, schematyzacji, a niekiedy również postępującej modyfikacji przedstawień zamieszczanych na znaczkach i kartach pocztowych. Poza tym charakterystyczna jest ograniczona gama barw, w której dominuje czerń, uzupełniana m.in. odcieniami koloru czerwonego, niebieskiego czy zielonego. Niewątpliwie, poza celowymi modyfikacjami (np. il. 29), część z opisywanych zmian należy uznać za niedoskonałości wynikające ze stosowanych technik powielania, którymi dysponowali podziemni wydawcy.

Niestety, podstawowym problemem prowadzenia badań nad tego typu materiałami jest obfitość dostępnych źródeł, które wydają się tworzyć w zasadzie nieograniczony zbiór. Tylko w niniejszym artykule zamieszczono reprodukcje ponad trzydziestu wybranych znaczków i kart pocztowych pochodzących ze zbiorów archiwalnych, a jednocześnie nawiązujących do wydarzeń Grudnia '70, uzupełnianych licznymi odniesieniami do innych realizacji, w tym egzemplarzy powielanych w katalogach. Niewątpliwie dalsze prowadzenie kwerend wzbogaciłoby ten zbiór o kolejne przykłady. Z tego powodu niniejsze opracowanie należy traktować jako przyczynek do prowadzenia dalszych badań, a nie w pełni opracowane zagadnienie.

Słowa kluczowe: kultura wizualna, poczta podziemna, znaczki pocztowe, karty pocztowe, Grudzień '70

**History Recorded in the Image. The Polish Protests in December 1970
in the Eyes of the Creators of Unofficial Stamps and Postcards
in the Eighties of the 20th Century**

In the eighties, when the freedom got limited again by the introduction of the martial law, the activity of underground publishing houses was developing dynamically. Not only were there magazines and books published, but also other materials, including stamps and postcards. Some of them commemorate the events that took place in December 1970. This article is an attempt to identify the circumstances of the creation of such materials, as well as to indicate the most highlighted motifs in the context of the December 1970 protests.